

AKADEMİK KAMAL TALIBZADƏ YARADICILIĞINDA MƏDƏNİYYƏT MƏSƏLƏLƏRİ

The Problems Culture in the Creativity of Academic Kamal Talibzade

Vasif NOVRUZOV*

Özet

Yazıda Azərbaycanın bəqımsızlığı döneminde milli medeniyet ve tarihimizin daha düzgün ve objektiv araşdırılmasının zeruriliyi vurğulanır ve böyük bilim adamı, tenkidçi akademik Kamal Talibzade'nin elmi-nezeri irsine münasibet bildirilir. Nitekim K. Talibzade kimi bilim adamını ehate eden edebi mühit gözden keçirilir, onun ünlü bir edebiyatşünas ve tenkidçi kimi yetişmesinde aileden gelen varisliyin öneminden behs edilir.

Anahtar Kelimeler: Kamal Talibzade, milli medeniyet, edebiyatşünas, tenkidçi.

Abstrakt

Necessity of more correctly and objective investigation of our national culture and history during the independence period of our country noticed in this article and given an opinion about great critic scientist, academic Kamal Talibzade's scientific and theoretical heritage. At this time looked over literary environment which surround the scientist and informed the importance of inheritance on his development as a famous specialist in literature and a critic.

Key Words: Kamal Talibzade, national culture, literature, a critic.

Azərbaycanın müstəqillik qazanmasından sonrakı dönəmdə tariximizə, mədəniyyətimizə, maddi və mənəvi irsimizə yenidən, bu dəfə daha dərinə və daha düzgün, dolğun şəkildə baxmağın zamanı gəldi. Yalnız bu zaman milli tariximizi, milli mədəniyyətimizi qərəzsiz və obyektiv dəyərləndirməyə, Sovet rejiminin diqtəsi ilə saxtalaşdırılan faktları düzəltməyə, xalqın inkişaf və tərəqqisi yolunda illərlə mübarizə aparmış, lakin adları belə çəkilməyən neçə-neçə unudulmuşların taleyinə aydınlıq gətirməyə şərait və imkan yarandı.

Mədəniyyətimizin ən qaranlıq səhifələri yaxın keçmişimizlə – XX. əsrin I. yarısı ilə bağlıdır və bu dövrün doğru-dürüst araşdırılması elmi ictimaiyyətin ən vacib problemlərindən biri olaraq qalır. Son zamanlar mədəni irsimizin tədqiqində və araşdırılmasında müəyyən uğurlar qazanılsa da, göstərilən dövrün qaranlıq səhifələrinə işıq salan bir sıra sanballı əsərlər yazılsa da, fikrimizcə, bunlar yalnız görüləsi işlərin başlanğıcıdır.

Elə bu istəklə XX. əsrin ədəbiyyatını araşdıran, “Azərbaycan ədəbi tənqidinin ilk sistemli elmi tarixinin yaradıcısı olan”¹, tənqidi elm səviyyəsinə yüksəldən akademik K. Talibzadə yaradıcılığına nəzər salmaq, onu bu günün tələbləri səviyyəsində araşdırmaq zərurəti meydana gəlmiş olur. Doğrudur, K. Talibzadə yaradıcılığı son zamanlar bir sıra tanınmış alimlərimiz tərəfindən tədqiq edilmiş, sanballı monoqrafiyalar və elmi məqalələr ortaya qoyulmuşdur. Ümumilikdə haqqında 200-dən artıq məqalə, onlarla xatirələr yazılmış, Ş. Salmanov'un “Akademik K. Talibzadə”, N. Şəmsizadə'nin “Türk təfəkkür məcrasında”, T. Rəhimli'nin “Böyük nəslin layiqli yadigarı” monoqrafiyaları çap olunmuşdur. Lakin bu tədqiqatlarda K. Talibzadə görkəmli bir ədəbiyyatşünas və tənqidçi kimi araşdırılmışdır. Bizim

* Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun doktorantı – Bakı.

¹ Yaşar Qarayev, **Kamal Talibzadə'nin “Ədəbi irs və varislər” kitabına ön söz**, Bakı, Azərneşr, 1974, s. 5.

məqsədimiz isə akademikın yaradıcılığında mədəniyyət məsələlərini araşdırmaq, onun elmi-nəzəri irsini kulturoloji aspektdən nəzərdən keçirməkdir.

Bu məsələnin müsbət həllinə nail olmaq üçün hökmən K. Talıbzadə'nin yaşadığı və araşdırdığı dövrü nəzərdən keçirmək, onu əhatə edən mədəni mühiti, tarixi reallıqları saf-çürük etmək zərurəti yaranır. Yalnız bundan sonra K. Talıbzadə yaradıcılığına, K. Talıbzadə irsinə daha doğru yanaşmaq imkanı qazanmış olarıq.

K. Talıbzadə'nin formalaşmasında, bir tənqidçi kimi yetişməsində onun doğulub boya-başa çatdığı mühitin və ailədən, gen ilə gələn varisliyin çox böyük əhəmiyyəti olmuşdur. "Varislik məsələsi isə həmişə, bütün dövrlərdə maddi və mənəvi mədəniyyətin bütün sahələrində müasirliklə sıx surətdə bağlı olan siyasi əhəmiyyətli problemlərdən olmuşdur"².

K. Talıbzadə dövrünün barmaqla sayılacaq dərəcədə az olan ziyalılar nəslinə mənsub olan alimlərimizdəndir. Onun ulu babası Süleyman Talıbzadə tanınmış din xadimi olmuşdur. Babası Axund Mustafa Talıbzadə bir qədər də irəli gedərək daha mükəmməl dini təhsil almış, "Zaqafqaziya Şeyxülislamının müavini, Qafqaz vilayətinin baş qazisi vəzifələrində çalışmış, çox mükəmməl şəriət dərsləri yazmış, dini və maarifçilik fəaliyyəti ilə dövrünün qabaqcıl ziyalılarından biri kimi tanınmışdır"³.

Elə bu zəmin üzərində qurulan nəsil şəcərəsinin sonrakı davamçılarında da islamiyönlü fəaliyyət davam etdirildi. K. Talıbzadə'nin əmisi Yusif Ziya Talıbzadə və atası Abdulla Şaiq də ilk təhsillərini dini məktəblərdə almış, sonradan Yusif Ziya bu istiqamətdə daha da irəli getmişdir. Lakin ataları Axund Mustafa dövrün qabaqcıl elm, maarif və mədəniyyət xadimləri ilə sıx dostluq münasibətləri saxladığı üçün, təbii ki, uşaqları Yusif və Abdulla da dini təhsillə yanaşı dünyəvi elmlərlə də məşğul olmuş və bu istək onların hər ikisinin maarif xadimi kimi yetişmələrinə gətirib çıxarmışdır⁴.

XX. əsrin əvvəllərində Azərbaycanda baş verən milli inkişaf hərəkatının, maarifçilik, türkçülük, müasirlik meyllərinin islam dini ilə xeyli dərəcədə sıx əlaqədə olması faktını ön çəkən K. Talıbzadə islam dinini vahid istiqlal ideologiyası xəttinin tərkib hissəsi hesab edirdi və göstərirdi ki, "maarif – mədəniyyət xadimləri siyasi, ictimai, fəlsəfi, ədəbi görüşləri ilə yanaşı islam dininin təlimi və problemləri ilə də zamanın ən mühüm tələblərindən biri kimi məşğul olur, islamı milli azadlıq hərəkatının tərkibindən ayırmırdılar"⁵.

Millətin azadlığı və inkişafı uğrunda çalışan və bu yolda canını belə əsirgəməyən ideoloqlardan biri də təbii ki, Yusif Ziya Talıbzadə idi. O Yusif Ziya ki, həyat və fəaliyyəti daim xalqın inkişafı, tərəqqisi və azadlığı uğrunda mübarizələrdə keçmişdir. O Yusif Ziya ki, Sovet dövründə adlarının düşmənlərində obrazında belə çəkilməsi qadağan olunmuş yeddi nəfərin siyahısında onun da ismi görünməkdədir⁶.

Talıbzadələrin bir ziyalı kimi yetişməsində onları əhatə edən ədəbi mühitin də əhəmiyyəti böyük idi. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərinə kimi Zaqafqaziyada ən aparıcı mövqedə Tiflis şəhəri idi. Bu da ondan irəli gəlirdi ki, Rus idarə üsulunun mərkəzi bu şəhərdə yerləşirdi. Bunun nəticəsində də Rus və qərb şəhərlərinə əlaqələr bu şəhər vasitəsilə daha rahat həyata keçirilirdi. Dini rəhbərliyin də burada yerləşməsi bu mövqeni biraz da artırırdı. Qori Müəllimlər Seminariyasının fəaliyyət göstərməsi isə mütərəqqi, təhsilli, gözüaçıq Azərbaycanlı ziyalıların bu istiqamətdə axımına səbəb olurdu. A. A. Bakıxanovla başlayan, M. F. Axundovla ən yüksək səviyyəyə yüksəldilən bu mədəni mühit M. Ş. Vazeh, N. Nərimanov, C. Məmmədquluzadə, F. B. Köçərli, Ö. F. Nemanzadə, M. Şahtaxtılı, A. Şaiq, Y. Ziya, Ü. Hacıbəyov, H. Cavid, H. Ərəblinski, S. Ağamalioğlu, E. Sultanov və s. kimi şəxslərin formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

² Minaxanım Əsədli, **Abdulla Şaiq və teatr (1910-1958)**, Bakı, Nurlan, 2003, s. 11.

³ Təranə Rəhimli, **Böyük nəslin layiqli yadigarı**, Bakı, ADPU, 2002, s. 3.

⁴ Minaxanım Əsədli, **Yusif Ziya Talıbzadə'nin həyatı və mühiti (1877-1923)**, Bakı, Nurlan, 2005, s. 21.

⁵ Kamal Talıbzadə, Axund Yusif Talıbzadə, **"Mədəniyyət dünyası"**, II buraxılış, Bakı, Xaqan, 2001, s. 42.

⁶ Mübariz Süleymanlı, Abdulla Şaiq'in türkçülüğü, **"Mədəniyyət dünyası"**, II buraxılış, Bakı, Xaqan, 2001, s. 57.

K. Talibzadə'nin atası və əmisi məhz belə bir mühitdə doğulub böyümüşdülər. O dövrün mütərəqqi ziyalıları ilə birbaşa ünsiyyətləri bu gənclərin gələcək mübarizələrində, elmi və bədii yaradıcılıqlarında, müəllim və ictimai xadim kimi yetişmələrində müstəsna əhəmiyyət daşımışdır.

XX. əsrin əvvəllərində isə artıq kifayət qədər milli və elmi ruhda formalaşmış qardaşlar Bakıda idilər. Bu dövrdə Tiflis şəhəri öz hegemonluq səlahiyyətlərini Bakıya verməkdə idi. Şamaxı zəlzələsindən sonra quberniya idarəsinin Bakıya köçürülməsi bu şəhəri siyasi, iqtisadi və mədəni mərkəzə çevirirdi. Bu həm də bir yandan neft və sənaye şəhəri kimi bütün dünyanın, ən əsası isə çarizmin Bakıya yüksək önəm verməsində idisə, digər tərəfdən Rusiyada və Qərbdə ali təhsil almış Azərbaycanlıların xalqın inkişafı və tərəqqisi üçün bu şəhəri özlərinə mərkəz seçmələri idi. Rusiyada və xaricdə ali təhsil alan N. B. Vəzirov, Ə. G. Adıgözəlov, Ə. B. Hüseynzadə, Ə. Ağaoğlu, H. B. Zərdabi, A. Sur və s. kimi şəxsiyyətlərlə bərabər Tiflisdə yaşayan ziyalıları da Bakı'ya gəlməyə üstünlük verdilər.

Lakin hələ mədəni inqilabdan danışmaq tez idi. Azərbaycan'da, eləcə də, bütün Şərqdə cəmiyyətin idarə olunmasında dəyişiklik lazım idi. Artıq yeni şəraitdə əzsavadlı əhalini əlində saxlamaq üçün ruhani təbəqə bütün yeniliklərin əleyhinə çıxış edirdi və bu da gözlənilən inkişaf və tərəqqinin qarşısını kəsirdi. Artıq Qərb dövlətlərində və Avropa'da ictimai-siyasi həyatda hər bir təbəqə özünə aid olan sahənin yerinə yetirilməsində bir sərbəstlik qazanmışdılar, milli hakimiyyət və onu təmsil edən qanunverici qurumlar xalqın mənafeyi üçün hər hansı qanunun tətbiqində azad idilər. Bütün bunları görən və təhlil edən Ə. Ağaoğlu özünün "Üç mədəniyyət" əsərində yazırdı: "Heç şübhə yoxdur ki, bu gün Avropada dindar olan kimsə həqiqətən dindardır. . . Döğrudan da artıq Məryəmin təsvirinə bir mum nəzir edərək oğurluğa gedənlər tapılmaz. Papaya pul verərək cənnəti satın alacaq axmaqlar qalmamışdır"⁷. Ə. Ağaoğlu bu nəticəyə gəlir ki, nə qədər xristian dini də Avropada mülki və dünyəvi işlərə müdaxilə edirdi, o zaman islamın da eyni cür müdaxiləsi ilə bizdəki vəziyyətlə eyniyyət var idi, islam cəmiyyətləri digərlərindən geri qalmırdı. Lakin o zaman ki, Qərbdə hakimiyyəti idarə etmək istiqamətində yeni fikir tərzini, yeni zehniyyət əmələ gəlirdi, o zaman islam cəmiyyətlərinin əksinə olaraq Qərb və Avropada tərəqqi və inkişaf başlandı. "Və zaman keçdikcə aralarındakı məsafə uzandı və nəhayət, bugünkü vəziyyət hasil oldu: bir tərəfdə sərbəstlik və hüriyyət, təcrübə və əql hakimiyyəti; digər tərəfdə ətalət, durğunluq və keçmişə bağlılıq"⁸. Daha sonra Ə. Ağaoğlu qeyd edir ki, bizim izləyəcəyimiz iki yol var: ya məhv olmağa razı olmaq, ya da ətrafımızdakı yeni əsasları (Qərbi əsasları) qəbul etmək⁹.

Bu zaman ikinci yolu tutanlar məşhur türk alimi Ziya Göğalın dediyi kimi öz azadlıqlarını deyil, millətlərin istiqlalçılıqlarını düşünməyə başladılar. Bu duyğu ilə qarışıq olan müqəddəs düşüncə - istiqlalçılıq məfkurəsi meydana gəldi¹⁰. Sonralar M. Ə. Rəsulzadə bu istiqlal məfkurəsinin əhəmiyyətini bir daha qələmə alaraq yazırdı: "Azərbaycanın bu qədər fəlakətlər nəticəsində əldə etdiyi bir qazanc varsa, o da bu istiqlal fikrinin rüsuxidir"¹¹.

Əsrin əvvəlləri ictimai-siyasi hadisələrə yenilik gətirdiyi kimi ədəbiyyatda da bir canlanma, oyanma hissə olunmağa başladı. Mədəniyyətin bütün sahələri ilə birlikdə ədəbiyyat da yeniləşməyə, zamanla ayaqlaşmağa məcbur idi, əks halda bütün başqa sahələrdə yaranmış intibahdan geri düşmək qorxusu yaranırdı. İndiyə qədərki ədəbi hərəkətdən uzaqlaşmaq və əsrin yeni ədəbiyyatını yaratmaq lazım idi. Ancaq necə və nə cür? Hansı yaradıcılıq metodları müasir tələblərə cavab verə bilər, ədəbi ənənələrdən necə istifadə edilməlidir? Nədən imtina etmək, nəyi mənimsəyib irəli aparmaq? Daxildə hansı ədəbi qüvvələrə istinad etmək, hansı ədəbi cərəyan və istiqamətlərə söykənmək lazımdır? Rus realizminəmi, türk romantizminəmi, Avropanın Azərbaycanda sürətlə yayılmağa və məşhurlaşmağa başlayan onlarla dühalarını? Necə, nə şəkildə?¹².

⁷ Şahnəzər Hüseynov, **Əhməd bəy Ağaoğlunun dünyagörüşü**, Bakı, Azər nəşr, 1998, s. 64.

⁸ **Age.**, s. 66.

⁹ **Age.**, s. 70.

¹⁰ Ziya Göğal, Məfkurə, "Mədəniyyət dünyası", II buraxılış, Bakı, Xaqan, 2001, s. 3.

¹¹ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, İstiqlal məfkurəsi, "Mədəniyyət dünyası", II buraxılış, Bakı, Xaqan, 2001, s. 9.

¹² Kamal Talibzadə, **Səçilmiş əsərləri**, 2 cildə, I cild. Bakı, Azər nəşr, 1991, s. 238.

Bax, elə bu qarmaqarışq və taleyüklü bir dövrdə müxtəlif əqidəli, müxtəlif fikirlər təbliğ edən mətbuat orqanları yaranmağa başladı. Ziyalılar bu mətbu orqanlar vasitəsilə xalqa öz xidmətlərini göstərirdilər. Hər kəs özünə uyğun olan, öz fikirləri ilə həmrəy olan mətbuat ilə əməkdaşlığa üstünlük verirdi. Lakin bu dövrdə ziyalıların məslək müxtəlifliyi onların daha çox iki cəbhəyə ayrılması ilə nəticələndi: Rus realizmini qəbul edənlər C. Məmmədquluzadə'nin redaktorluğu ilə nəşr olunan "Molla Nəsrəddin" jurnalında, türk romantizminin tərəfdarları isə Ə. Hüseynzadə'nin rəhbərlik etdiyi "Füyuzat" jurnalında toplandılar. "Axunduşağı"lar da ideya və məfkurəyə onlara daha yaxın olan, "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ideoloji əsaslarını yaratmaqda müstəsna rol oynayan"¹³ "Füyuzat" jurnalı ilə əməkdaşlıq edirdilər. Bu həm də ondan irəli gəlirdi ki, Ə. Hüseynzadə'nin babası Şeyx Əhməd Salyani Zaqafqaziya Şeyxülislamı olmaqla A. Şaiq'in atası Axund Mustafa ilə iş yoldaşı, əqidə yoldaşı və dost idilər.

Qardaşların bu fəaliyyəti bəzən eyni xətt üzrə getsə də, çox vaxt fərqli olurdu. Elmi və pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmaqla "Füyuzat" jurnalının səhifələrində müxtəlif mövzulu məqalələrlə çıxış edən Y. Ziya sonralar daha çox siyasi fəaliyyətə üstünlük verir və onun həyatının Türkiyə dövrü başlayır. Orada hərbi təhsil alaraq I Dünya müharibəsində iştirak edir, qəhrəmanlıqlar göstərir. "1911-ci ildə qurulmuş və ilk üzvləri arasında Y. Talıbzadə'nin də olduğu "Müsavat" partiyası Balkan savaşı əsnasında bir bəyannamə yayımlayaraq milləti oyandırmağa və Türkiyəyə yardıma dəvət edirdi"¹⁴. Sonradan Qafqaz İslam Ordusu tərkibində Azərbaycanlılardan ibarət könüllülərin rəhbəri kimi Y. Ziya Azərbaycan'da, Cənubi Azərbaycan'da hərbi əməliyyatlarda iştirak etmiş, erməni daşnakları ilə mübarizədə qəhrəmanlıqlar göstərmişdir. Ermənilərlə mübarizəsi Sovet dönəmində də davam etmiş, Naxçıvanın müdafiə olunmasında bir hərbi komissar kimi fəallıq göstərmişdir. Y. Ziya'nın həyatı Ənvər Paşanın rəhbərlik etdiyi qoşunların tərkibində Qızıl Ordu ilə vuruşan və Orta Asiya xalqlarının müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparan basmaçılarla birlikdə döyüşlərdə bitmiş və o, türkçülük və islamçılıq ideyaları uğrunda mübarizələrdə canından keçmişdir.

Bu dövrdə Ə. Hüseynzadə, M. Hadi. Ə. Cavad, H. Cavid kimi əqidə yoldaşları ilə birlikdə A. Şaiq də türkçülük mübarizəsində öndə idi. A. Şaiq xalqı mübarizəyə səsləyən bəyannamələrin yayılmasında, türkçülük, millətçilik ruhlu şeirlərin yazılmasında da millətin xidmətində idi. "Bakının alınması ərəfəsində Axund Yusifin də ön sıralarında döyüşdüyü Qafqaz İslam Ordusunu ruhlandıran, bu işin tarixi əhəmiyyətini türk əsgərlərinə aşılaraq və bu şansın əldən verilməsi ilə onsuz da düşmən zülmü altında inləyən bacı və qardaşlarımızı hansı taleyin gözlədiyini gizlin müraciət və bəyannamələrdə yayanlardan biri də onun kiçik qardaşı A. Şaiq idi"¹⁵. Bundan başqa şairin bu mövzuda yazdığı onlarca şeiri təsir qüvvəsinə görə yüzlərlə əsgərin gördüyü işə bərabərdir. Onun xalqı mübarizəyə səsləyən, türk ordusunun Bakıya gəlişini səbirsizliklə gözləyən və bunu alqışlayan milli-istiqlal ruhlu şeirləri sübut edir ki, "Şaiq məfkurə baxımından tamamilən milliyyətçi, türkçü, hətta turançı bir münəvvərdir. . . Şaiqi Şaiq yapan Axund Yusifdir. Ağabəyisinə qarşı dərin sevgisi bulunan Şaiq məfkurə xəzinəsini ondan irs almışdı. Axund Yusifin türkçülüğündə və turançılığında isə kimsənin şübhəsi olmasa gərəkdir"¹⁶.

Bu qədər türkçü və millətçi A. Şaiq'in sonradan "dönüb" Sovet şairi olması tamamilən şübhəli görünür. 1915-ci ildə M. Ə. Rəsulzadə tərəfindən təməli qoyulmuş və Bakının alınması ərəfəsində gizli şəkildə nəşr olunan "Açıq söz" qəzetinin redaktoru A. Şaiq'in türk ordusuna ünvanlanmış "İntizar qarşısında" şeirindən sonra onun qəlbən dönüb Sovet ideologiyasını tərənnüm etməsi iddiası inanılmazdır. Görünür şairin 37-ci ilin repressiyasından salamat çıxması üçün "cümhuriyyət dövrü fəaliyyəti gizlədilmiş, əsərləri təhrif olunaraq Sovetləşdirilmişdir"¹⁷. Bu fikri K. Talıbzadə də dolayısı yolla təsdiq edərək atası haqqında xatirəsində yazırdı: "Atamın xarakterindəki mülayimlik, xeyirxahlıq möhkəm bir iradə ilə, prinsiplillik ilə birləşirdi. Şaiqi bir dəfə də əylən, bir dəfə də fikrindən sapan görmədim. O, əqidə, məslək adamı idi, heç bir qüvvə onu ideallarından döndərə bilməzdi, bu mənada o,

¹³ Kamal Talıbzadə, Füyuzatdan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə doğru (ön söz), Vəliyev Şamil (Körpülü). **Füyuzat ədəbi məktəbi**, Ankara, Ejdat yayınları, 2000, s. 5.

¹⁴ Minaxanın Əsədli, **Yusif Ziya Talıbzadə'nin həyatı və mühiti (1877-1923)**, Bakı, Nurlan, 2005, s. 56.

¹⁵ **Age**, s. 70.

¹⁶ Əbdül Vahab Yurdsevər, Abdulla Şaiq vəfat etdi, "**Mədəniyyət dünyası**", II buraxılış, Bakı, Xaqan, 2001, s. 13.

¹⁷ Minaxanın Əsədli, Arazdan Turana, "**Mədəniyyət dünyası**", II buraxılış, Xaqan, 2001, s. 30.

heç kimə güzəştə getməzdi. İdealının mərkəzində isə şübhəsiz, Azərbaycan, Azərbaycan xalqı, onun azadlığı və taleyi məsələsi dururdu. Şaiq vətəni və xalqı yolunda hər şeydən keçməyə hazır olan bir fədai idi”¹⁸. 1965-ci ildə yazılmış xatirədəki bu fikirləri hələ tam yumşalmayan Sovet senzurası, yəqin ki, tuta bilməmişdi, hansı ki, K. Talibzadə bundan çox-çox sonralar atası barədə əsl həqiqətləri, onun barəsində yazılmış, habelə özünün yazmış olduğu saxtılıqları etiraf edəcəkdə.

Bu baxımdan yazıçı M. İbrahimov’un “Köhnə yazıçılar pleyadası içərisində Şaiq proletar inqilabını daha tez qəbul edənlərdən, daha tez və tərəddüdsüz proletar diktaturası platformasına keçənlərdəndir. Ona görədir ki, bu gün gənc və qoca yazıçılarımızın içərisində şərəfli şura yazıçısı adını daşıyan yazıçılardan biri də Şaiqidir”¹⁹ fikri də səmimi səslənir. Görünür bu fikirlər əsl Sovet yazıçısı və ictimai xadimi olan M. İbrahimov’un Sovet ideologiyasına inamından və sədaqətindən irəli gəlirdi.

Böyük alim M. Arif isə “Adlarını çəkdiyim ədib və şairlərin (Sabir, Hadi, Səhhət, Şaiq – V. N.) nə məsləki, nə əqidəsi, nə də üslubu Ə. Hüseynzadə’yə müvafiq deyildi. Siyasi-ictimai bir cəbhə kimi “Füyuzat” Şaiq’in yaradıcılığında böyük rol oynamamışdır”²⁰ deyəndə, yəqin ki, artıq həyatda olmayan A. Şaiqi deyil, onun oğlu K. Talibzadə’ni Sovet rejimindən qorumaq məqsədi güdmüşdür.

Professor F. Hüseynov 1986-cı ildə çap olunan “Molla Nəsrəddin və molla-nəsrəddinçilər” adlı kitabında isə A. Şaiqi nə “Füyuzat”çı, nə də “Molla Nəsrəddin”çi kimi görməmiş, onun adını kitabda yalnız bir dəfə (?) – Ə. Qəmküsara aid hissədə çəkmişdir: “M. Ə. Sabir, A. Səhhət, M. Hadi, A. Şaiq, Əli Nəzmi, Əli Razi kimi Ə. Qəmküsar da mənfiliklərə qarşı mübarizədə satirik müşairələrə əl atmışdır”²¹. Vəssalam.

Lakin onların həmkarı Ə. Mirəhmədov “Abdulla Şaiq’in molla-nəsrəddinçilərlə ideya-yaradıcılıq əlaqəsi” adlı məqaləsində A. Şaiqi “Füyuzat”la bağlayan telləri bir qədər kövrək də olsa göstərməkdən çəkinməmişdir”²².

Beləliklə, “A. Şaiqi Sovet yazıçısı, Sovet pedaqoqu adlandırılan tədqiqatçılar öz fikirlərində yanılırlar. Düzdür, o, Sovet dövründə yazıb yaradıb. Lakin A. Şaiq’in həmin dövrə məxsus əsərləri Sovet ideologiyasını təbliğ etməyib”²³. Bu fikirlərin müəllifi M. Əsədli təsdiq üçün M. B. Məmmədşadadən sitat gətirir: “Rus işğalı dövründən sonra fəhlə həyatından, məzlumların yaşayışından kim əsər yazırsa, bolşeviklər onu Sovet ideologiyasının təbliği kimi qiymətləndirirlər. A. Şaiq də uzun müddət bu formada təbliğ olunan ədiblərimizdəndir”²⁴.

Fikrimizcə, A. Şaiq’in bolşevik inqilabından sonra daha çox pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olması və xüsusən də uşaq şeirləri yazması Sovet ideologiyasını təbliğ və tərənnüm etmək məcburiyyətindən yaxa qurtarmaq məqsədi daşıyıb. Bu rakursdan baxsaq, A. Şaiq ədəbiyyatımızda öz sözünü və istedadını içində saxlamağa məcbur olan ən tələssiz şairlərimizdən biridir.

Amma, necə olursa-olsun “Azərbaycan xalqının yarım əsrlik mədəni inkişaf tarixində elə bir böyük və ya kiçik hadisə yoxdur ki, Şaiq’in orada iştirakı olmasın”²⁵.

Yaradıcılığında atasının taleyini yaşayan akademik K. Talibzadə belə bir çətin, qarmaqarışq bir dövrdə, siyasi hadisələr bir-birini əvəz etdiyi bir zamanda, həm də bu hadisələrin bu və ya digər şəkildə mərkəzində olan bir ailədə dünyaya gəlmişdi. Və görünür bu dövrün yaratdığı çətinliklər ömrünün sonuna qədər K. Talibzadə’ni sıxıb incitmiş, lakin o, bunlara mərdliklə dözə bilməmişdi. Bu sıxıntılar isə fiziki və

¹⁸ Kamal Talibzadə, Həmişə yadımda olan insan, **Şaiqanə yad et**, Bakı, Gənclik, 1981, s. 43.

¹⁹ Mirzə İbrahimov, Duyğular, **Şaiqanə yad et**, Bakı, Gənclik, 1981, s. 80.

²⁰ Məmməd Arif, **Sənətkar qocalmır**, Bakı, Yazıçı, 1980, s. 179.

²¹ Firudun Hüseynov, **Molla Nəsrəddin və molla-nəsrəddinçilər**, Bakı, Yazıçı, 1986, s. 230.

²² Əziz Mirəhmədov, Abdulla Şaiq’in molla-nəsrəddinçilərlə ideya-yaradıcılıq əlaqəsi, **Şaiqanə yad et**, Bakı, Gənclik, 1981, s. 148.

²³ Mınaxanın Əsədli, Abdulla Şaiq’in Azərbaycan mədəniyyət tarixində yeri, “**Mədəniyyət dünyası**”, II buraxılış, Bakı, Xaqan, 2001, s. 51.

²⁴ **Age**, s. 52.

²⁵ Abbas Zamanov, **Seyilmiş əsərləri**, Bakı, Çinar-Çap müəssisəsi, 2003, s. 244.

maddi cəhətlərdən çox, mənəvi cəhətdən idi. K. Talıbzadə bütün mənəvi həyatı boyu Talıbzadələr nəslinin həm ağır-acısına varislik etmiş, həm də bu nəslin ziyalılıq ənənəsini layiqincə davam etdirmişdir. Onun filoloq ixtisasını seçməsi də, sonralar bu sahəni araşdıran görkəmli bir alim kimi yetişməsi də atası A. Şaiqdən gələn varislik ənənəsinin davamı idi.

A. Şaiq tanınmış şair, dramaturq və pedaqoq olmaqla yanaşı, elmi yaradıcılığa da əmək sərf etmişdi. Onun F. B. Köçərli, M. F. Axundov, N. Vəzirov, N. Nərimanov, Ü. Hacıbəyov, H. Cavid, M. M. Seyidzadə, C. Cabbarlı, M. Əliyev, S. S. Axundov, Ə. Haqverdiyev və s. məşhurlar barəsində yazdığı məqalələr, “Dilimiz və ədəbiyyatımız”, “İnstitut və Azərbaycan”, “Yazıçılarımız və ədəbiyyatçılarımızın şərəfli işi”, “Müəllim” və s. əsərləri A. Şaiq’in bu sahədə də müvəffəqiyyətlə qələm işlətməsinin təsdiqidir²⁶.

K. Talıbzadə də atasının öz dövrünün qabaqcıl mövqe tutan peşəkar tənqidçi və ədəbiyyatşünaslarından biri olduğunu qeyd edərək tənqid elmini seçməkdə onun müstəsna əhəmiyyət daşıdığını fəxrlə etiraf edir²⁷. Bu həm də o dövr idi ki, A. Şaiq XX əsr Azərbaycan ədəbi-elmi fikrinin tanınmış nümayəndələri olan F. Köçərli, S. Hüseyn, A. Səhhət, N. Nərimanov, M. Hadi, Ə. Haqverdiyev, B. Çobanzadə, A. Musaxanlı, Ə. Nazim və s. alimlərin az qala hər biri ilə dostluq əlaqəsi saxlayırdı. K. Talıbzadə də onların bir çoxunu öz evlərində dəfələrlə görmüş, onların ədəbiyyat və tənqid haqqında elmi mühakimələrinə qulaq asmışdı. S. Vurğun, M. Hüseyn, Y. V. Çəmənşəminli, H. Cavid, Ə. Cavad kimi ədəblərin elmi diskussiyalarının, zarafatlarının dəfələrlə şahidi olmuşdur.

Bütün bu ziyalılar nəslilə ünsiyyəti, onların bir çoxu ilə aralarındakı yaş fərqi olmasına baxmayaraq dostluq və yoldaşlıq münasibətləri və atasının şəxsi kitabxanasından ən gözəl ədəbiyyat nümunələri ilə təması K. Talıbzadə’ni gələcəyin böyük bir tənqidçi alimi kimi yetişdirirdi. “Bu mikromühit, görünür, məndə ədəbi tənqid, ədəbiyyatşünaslıq sahəsinə meyl oyadan əsas ilk amillərdən biri olmuşdur”²⁸.

K. Talıbzadə elmdə və yaradıcılıqda ənənənin, varisliyin, sələflərin xidmətlərini lazımcına qiymətləndirməyən cavan nəslin nümayəndələrinə irad tutaraq yazırdı: “Bəzi cavanlarda ənənəni, öz sələflərinin xidmətlərini lazımcına qiymətləndirməmək əhval-ruhiyyəsi vardır. . . Yanlış baxışdır. Əgər müəyyən ədəbi bir mühitdə hər hansı bir cavan yazıçı müvəffəqiyyət qazanırsa, bu, heç şübhəsiz, zəminətsiz, ənənəsiz başa gələ bilməz. . . Cavanların yaradıcılıq məhsullarını milli zəmindən, milli ənənələrdən ayırmadan, göydəndüşmə ədəbi hadisə kimi deyil, ədəbi inkişafın qanunauyğunluğu kimi izah və təqdim etmək elmi cəhətdən daha doğrudur”²⁹. Alim daha sonralar qeyd edir ki, “elmdə həqiqi varislik bir də onda yaranır ki, hər hansı mərhələyə yüksəlmiş alim özünəqədərki mərhələlərin nailiyyətlərini qiymətləndirməyi bacarsın, öz uzaq və yaxın müəllimlərinin haqq-sayın itirməsin. Həqiqi varis olmaq üçün varisi yetişdirənlərin qədir-qiymətini bilmək lazımdır”³⁰ və bu mənada özünün müəllimləri olan M. Arifi, M. Cəlali, F. Qasımzadə’ni, Ə. Sultanlı, C. Xəndani, M. Rəfilini, H. Araslı, M. Cəfəri, M. Əlizadə’ni minnətdarlıqla xatırlayır.

Lakin yaradıcılıq üçün bu qədər münbit şəraitin olmasına rəğmən alim əsas gücü, qüvvəni, yazıb-yaratmaq eşqini yalnız atasından aldığı fəxrlə etiraf edir: “Atam həm şəxsiyyət, həm müəllim, həm yazıçı, həm alim kimi həmişə mənə nümunə olmuş, mən bir an belə, sağlığında da, ölümündən sonra da ondan ayrılmamışam”³¹.

Görünür, K. Talıbzadə’nin xüsusən yaradıcılığının ilk dövrlərində romantizmə, romantik ədəbiyyata meyl etməsi də M. Füzuli, M. Hadi, A. Səhhətə sevgi və məhəbbətdən çox, onlarla ideya və

²⁶ Minaxanın Əsədli, *Abdulla Şaiq və teatr (1910-1958)*, Bakı, Nurlan, 2003, s. 124-125.

²⁷ Kamal Talıbzadə, *Seçilmiş əsərləri*, 2 cildə, I cild. Bakı, Azərənşr, 1991, s. 18.

²⁸ *Age*, s. 22.

²⁹ Kamal Talıbzadə, *Ədəbi irs və varislər*, Bakı, Azərənşr, 1974, s. 51-52.

³⁰ Kamal Talıbzadə, *Seçilmiş əsərləri*, 2 cildə, II cild. Bakı, Azərənşr, 1994, s. 219.

³¹ Kamal Talıbzadə, *Seçilmiş əsərləri*, 2 cildə, I cild. Bakı, Azərənşr, 1991, s. 20.

məslək birliyində olan atası A. Şaiqə olan sevgidən qaynaqlanırdı və bu romantiklik nə qədər büruzə vermək istəməsə də, alimin canına, qanına hopmuşdu.

Tələbəlik illərində “Füzuli şerinin Azərbaycan romantiklərində əks-sədəsi” (1943) adlı kurs işi, “XX əsr Azərbaycan romantizmi və M. Hadi” (1945) adlı diplom işi və bir az sonra “A. Səhhətin həyat və yaradıcılığı” (1949) adlı namizədlik dissertasiyasında romantizmə müraciət olunmasının arxasında, fikrimizcə, daha incə mətləblər dayanır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra bolşevik adı ilə torpaqlarımızı işğal edən və xalqın say seçmə oğullarına divan tutan ermənilərin və onların Moskvadakı havadarlarının soyqırımından bir çox ziyalılar yaxa qurtarıb xaricə qaça bilsələr də, bir hissəsi sorgusuz-sualsız məhv edildi. O zaman bolşeviklərin Bakıdakı rəhbərlərindən biri olan N. Nərimanov bu siyasətin xalqın gələcəyinə vurulan bir zərbə olduğunu anlayaraq cidd-cəhdlə bu qətlə mane olmağa çalışdı. N. Nərimanovun köməyi Talibzadələr ailəsindən də yan ötməmişdir. Y. Talibzadə Rus işğalından sonra İrandan Azərbaycana keçərkən sərhəddə həbs edilmiş, lakin N. Nərimanovun vasitəçiliyi və təkidli xahişi ilə o, azad olunaraq Naxçıvana hərbi komissar təyin edilmişdir³² və yenə də N. Nərimanovun köməyi ilə Azərbaycanın sərhədlərini keçərək Türkünə getmişdir³³.

Bütün bu faktlar bizə inanmağa imkan verir ki, A. Şaiq, onun ailə üzvləri və eləcə də, Y. Ziyanın ailə üzvlərinin həmin təlatümlü illərdə salamat qalmalarında N. Nərimanovun xüsusi xidmətləri olmuşdur.

N. Nərimanov kimi siyasi əqidəsində aldanmış mütərəqqi və milli ziyalının yoxluğunda 37-ci ilin repressiyalarından möcüzə nəticəsində salamat qurtarmış A. Şaiq və onun ailəsini müharibədən sonra başlanmış yeni bir sınaq gözləyirdi. Bu dəfə də ermənilərin gizli əli ilə Azərbaycanlılara qarşı növbəti repressiya başlandı. Xalqın ziyalılar ordusu növbəti hücumu məruz qaldı. K. Talibzadə'nin məhz belə bir tarixi şəraitdə A. Səhhət romantizminə müraciət etməsi, həm A. Şaiq və onun sağ qalmış silahdaşlarını yeni irticadan qurtarmaq, həm də, ümumiyyətlə, azacıq da olsa, romantizm tərəfdarlarına bəraət qazandırmaq istəyindən irəli gəlirdi. Nəzərə alsaq ki, bu cərəyanın bir çox nümayəndələrinin adlarını belə mətbuatda çəkmək qadağan olmuşdu, onda bu tədqiqatın elmilikdən əlavə, nə qədər siyasi bir əhəmiyyət daşıdığı da gün kimi aydın olar.

1955-ci ildə ilk dəfə monoqrafiya şəklində çap olunan bu dissertasiyada yeri gəldi-gəlmədi A. Şaiq'in dostları və həmfikirləri olan Ə. Hüseynzadə, Ə. Ağaoğlu, Ə. Topçubaşovun və “Füyuzat” jurnalının tənqid və bəzi hallarda hətta təhqir olunması, fikrimizcə, K. Talibzadə'nin savadsızlığından, onun “Sovet alimi” kimi “şərəfli” bir ad daşımından, tarixi həqiqətləri bilməməsindən irəli gəlmirdi. Monoqrafiyada A. Şaiq'in özünün də bu və ya digər qaydada tənqid edilməsi, “hətta Quranı Azərbaycan dilinə tərcümə edib dini xurafatı yaymaqla məşğul olurdular”³⁴ deyərək ad çəkməsə də əmisi Y. Ziya'nı da günahlandırması məcburiyyətlən irəli gəlirdi. Alim yalnız bu yolla “unudulmuşların” həyatına cüzi də olsa işıq sala bilirdi və bu bərədə özü də etiraf edərək yazırdı: “Bizim onlara münasibətimiz bəzən birtərəfli, bəzən isə kökündən yanlış olmuşdur. Ancaq bu şəxsiyyətlərdən pis-yaxşı ilk dəfə yazanlardan biri də mən olmuşam”³⁵.

Dissertasiyanı yazmaq üçün aylarla arxivlərdən çıxmayan, illərlə inqilabaqədərki mətbuatın səhifələrini vərəqləyən və hər tapıntını və faktı atası A. Şaiqlə bölüşən³⁶ K. Talibzadə səhv edə bilməzdi. Ən azı atası hələ sağ və salamat idi və bu mövzu ilə əlaqədar az qala bir arxiv qədər biliyə malik idi. Bir tərəfdən də atasına və əmisinə olan hörmət və məhəbbət buna imkan verməzdi. Deməli, əlində yüzlerce fakt və materiallar ola-ola K. Talibzadə tədqiq etdiyi şəxslərin həyat və yaradıcılığını məcburən təhrif etməklə, əslində onlara xidmət etmiş, “xilaskarlıq” missiyasını yerinə yetirmişdir. Lakin bununla

³² Minaxanın Əsədli, **Yusif Ziya Talibzadə'nin həyatı və mühiti (1877-1923)**, Bakı, Nurlan, 2005, s. 81.

³³ **Age**, s. 95.

³⁴ Kamal Talibzadə, **Abbas Səhhət**, Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1955, s. 144-145.

³⁵ Nizaməddin Şəmsizadə, Tarixə güvənən düşüncə, **Talibzadə Kamal, Seçilmiş əsərləri**, 2 cildə, I cild. Bakı, Azərneşr, 1991, s. 8.

³⁶ Təranə Rəhimli, **Böyük neslin layiqli yadigarı**, Bakı, ADPU, 2002, s. 13.

razılışmayan alim imkan düşən kimi tarixi ədaləti bərpa etməyə çalışmışdır. Hələ 1960-cı ildə 3 cildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabında “XX əsrin əvvəlində ədəbi tənqid” bölməsini yazarkən “burjua tənqidçiləri” damğası vurulan görkəmli şəxsiyyətlərə daha yumşaq yanaşmış, onların mütərəqqi tərəflərini də yazmağa cəsarət etmişdir. Ən maraqlısı isə A. Şaiqi demokratik tənqid sahəsində çalışan F. Köçərli, Kazımoğlu (Hüseyn Sadiq), Abdulla Sur, C. Məmmədquluzadə, Ü. Hacıbəyov, A. Səhhət, Ə. Haqverdiyev, M. Hadi kimi ədiblərin və tənqidçilərin sırasına salmamasıdır³⁷. Bu nədir? Diqqətsizlikdirmi, yoxsa A. Şaiq yaradıcılığına yeni baxışın başlanğıcıdır? “A. Səhhət” monoqrafiyasını, demək olar ki, təzədən işləyib çap etdirməsi də tarixi ədaləti bərpa etmək zərurətindən irəli gəlməklə yanaşı A. Şaiqlə bağlı söylədiyimiz ikinci versiyamı təsdiq edirdi.

Kaynaklar

- 📖 ƏSƏDLİ Minaxanım, Abdulla Şaiq'in Azərbaycan mədəniyyət tarixində yeri. “**Mədəniyyət dünyası**”, II buraxılış, Bakı, Xaqan, 2001, s. 50-52.
- 📖 _____ **Abdulla Şaiq və teatr (1910-1958)**, Bakı, Nurlan, 2003.
- 📖 _____ Arazdan Turana, “**Mədəniyyət dünyası**”, II buraxılış, Xaqan, 2001, s. 29-33.
- 📖 _____ **Yusif Ziya Talıbzadə'nin həyatı və mühiti (1877-1923)**, Bakı, Nurlan, 2005.
- 📖 GÖGALP Ziya, Məfkurə, “**Mədəniyyət dünyası**”, II buraxılış, Bakı, Xaqan, 2001, s. 3-4.
- 📖 HÜSEYNOV Firudun, **Molla Nəsrəddin və molla-nəsrəddinçilər**, Bakı, Yazıçı, 1986.
- 📖 HÜSEYNOV Şahnəzər, **Əhmədbəy Ağaoğlunun dünyagörüşü**, Bakı, Azərənşr, 1998.
- 📖 İBRAHİMOV Mirzə, **Duyğular, Şaiqanə yad et**, Bakı, Gənclik, 1981.
- 📖 QARAYEV Yaşar, **Kamal Talıbzadə'nin “Ədəbi irs və varislər” kitabına ön söz**, Bakı, Azərənşr, 1974.
- 📖 MƏMMƏD Arif, **Sənətkar qocalmır**, Bakı, Yazıçı, 1980.
- 📖 MİRƏHMƏDOV Əziz, Abdulla Şaiq'in Mollanəsrəddinçilərlə ideya-yaradıcılıq əlaqəsi, **Şaiqanə yad et**, Bakı, Gənclik, 1981.
- 📖 RƏHİMLİ Təranə, **Böyük nəslin layiqli yadigarı**, Bakı, ADPU, 2002.
- 📖 RƏSULZADƏ Məhəmməd Əmin, İstiqlal məfkurəsi, “**Mədəniyyət dünyası**”, II buraxılış, Bakı, Xaqan, 2001, s. 8-10.
- 📖 SÜLEYMANLI Mübariz, Abdulla Şaiq'in türkçülüüyü, “**Mədəniyyət dünyası**”, II buraxılış, Bakı, Xaqan, 2001, s. 53-59.
- 📖 ŞƏMSİZADƏ Nizaməddin, Tarixə güvənən düşüncə, **Talıbzadə Kamal. Seçilmiş əsərləri**, 2 cildə, I cild. Bakı, Azərənşr, 1991, s. 6-10.
- 📖 TALIBZADƏ Kamal, **Abbas Səhhət**, Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1955.
- 📖 _____ Axund Yusif Talıbzadə, “**Mədəniyyət dünyası**”, II buraxılış, Bakı, Xaqan, 2001, s. 42-47.
- 📖 _____ **Ədəbi irs və varislər**, Bakı, Azərənşr, 1974.
- 📖 _____ Ədəbi tənqid, **Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi**, 3 cildə, II cild. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1960.
- 📖 _____ Füyuzatdan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə doğru (ön söz), Veliyev Şamil (Körpülü), **Füyuzat edebi mektebi**, Ankara, Ejdat yayınları, 2000, s. 3-5.
- 📖 _____ Həmişə yadımda olan insan, **Şaiqanə yad et**, Bakı, Gənclik, 1981.
- 📖 _____ **Seçilmiş əsərləri**, 2 cildə, I cild, Bakı, Azərənşr, 1991.
- 📖 _____ **Seçilmiş əsərləri**, 2 cildə, II cild. Bakı, Azərənşr, 1994.
- 📖 Yurdsevər Əbdül Vahab, Abdulla Şaiq vəfat etdi, “**Mədəniyyət dünyası**”, II buraxılış, Bakı, Xaqan, 2001, s. 13-15.
- 📖 Zamanov Abbas, **Seçilmiş əsərləri**, Bakı, Çinar-Çap müəssisəsi, 2003.

³⁷ Kamal Talıbzadə, Ədəbi tənqid, **Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi**, 3 cildə, II cild. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1960, s. 442.